

To achieve her aim one of the first step of Catherine the Great was elimination hetman K. Razumovskiy from power and she made it by different conspiracies. Letter of Teplov, Hlukhiv council, the project and the right of inheritance hetmanship Mirovich together created conditions for retirement of Ukrainian hetman.

After removal of K. Razumovsky, the Hetman administration passed into the hands of the Malorussian Collegium's, headed by Rumyantsev, son of Peter orderly, well-known military leader who gained fame during the Seven Years War. To the Malorussian Collegium's consisted of eight members, four were Ukrainians and four Russians. Ukrainian members of the Malorussian Collegium's provided "attendance officers" that equates their rights with Russian representatives.

Power of P. Rumyantsev in the Hetmanate was actually equated to power of Hetman, it was limited only by so-called "Instructions of the province." But in fact, P. Rumyantsev in his work was always guided by the instructions of the Empress Catherine the Great, according to which he had various ways to promote integration of Ukrainian administrative system to the imperial and systematically to destroy the Ukrainian national rights and liberties

Key words: K. Razumovsky, P. Rumyantsev-Zadunaisky, Catherine II, Board, liquidation authority.

Отримано: 15.10.2014

УДК 94(477.4) 342.355.2

С. А. Сидорук

ЕВОЛЮЦІЯ НОРМАТИВНО-ПРАВОВОЇ БАЗИ РЕКРУТСЬКОЇ ПОВИННОСТІ В ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ

З приєднанням Правобережної України до Росії, рекрутські набори до російської армії набули певних особливостей, які вирізняли її серед інших регіонів. У перші роки самодержавство намагалося засвідчити лібералізм до місцевого населення, що проявилось у питанні мобілізації до війська.

Рекрутчина, як одна з найважливіших державних повинностей, жорстко регламентувалася законодавчими і нормативними актами царського уряду: маніфестами, указами імператора та сенату, висновками Державної ради, тощо.

Аналіз законодавчої бази Російської імперії щодо виконання населенням Правобережної України рекрутської повинності, дає підстави стверджувати, що вона одразу відзначалася певними особливостями організаційного, соціально-станового та етнічного характеру, зумовленими обережною політикою інкорпорації нових територіальних надбань до імперії.

Військову повинність населення регіону виконувало на основі положень «Генерального установалення» 1766 р. і трьох рекрутських статутів (1831, 1857, 1862 рр.), які доповнювали і розширювали нормативну базу з урахуванням необхідності регламентації всіх аспектів організації та проведення рекрутських наборів у Правобережній Україні.

Ключові слова: законодавство, указ, маніфест, статут, рекрутська повинність, рекрутський набір, армія, Правобережна Україна, Російська імперія.

Сучасні політичні події в Україні вкотре нагадали українському суспільству про життєво-важливу необхідність у власній армії. На фоні загострення внутрішньополітичних протиріч, змін у геополітичній ситуації, які супроводжуються збройним насильством та загрозою повномасштабної війни, дедалі більш нагальною стає потреба у реформуванні збройних сил, що дозволило б їм відповідати сучасним стандартам розвитку військової справи. Чільною їх складовою завжди була система мобілізації до війська та його укомплектування особовим складом, що сьогодні набуло особливий гостроти.

Регіональні відмінності майбутнього суспільно-політичного розвитку України є очевидними, тому їх необхідно враховувати при реформуванні збройних сил. Успіх реформ залежатиме і від врахування уроків минулого, зокрема, досвіду комплектування армії, що й зумовлює актуальність даного дослідження.

Проблема рекрутських наборів до російської армії в вітчизняній та зарубіжній історіографії не нова. До неї зверталися дослідники починаючи ще з другої половини XIX ст. Натомість регіональні особливості функціонування рекрутчини та відповідного регулювання її нормативно-правової бази стали об'єктом уваги істориків порівняно недавно. Окремі аспекти означеної проблеми відображені у дослідженнях вітчизняних і зарубіжних істориків: А. Філіюка [21], М. Бармака [10], В. Березинського [12], С. Лисенка та Є. Чернецького [15], П. Я. Слободянюка [19], Н. Мацко [16], Т. Трофімчук [20], А. Г. Безкровного [9], Й. Петровського-Штерна [17], П. Щербініна [22].

Метою даної статті є висвітлення та аналіз особливостей нормативно-правового регулювання рекрутської повинності в Правобережній Україні з часу її запровадження в регіоні у 1794 р. і до відміни рекрутської системи комплектування військ у 1874 р.

Інкорпорація Правобережжя до складу Російської імперії відбувалася шляхом уніфікації усіх сфер суспільного життя відповідно до усталених у Росії стандартів. Одразу після приєднання у 1793 та 1795 рр. правобережних українських земель до складу імперії, на них були поширені російські: система адміністративного поділу, характерні для самодержавства, способи управління, нормативно-правове поле, система оподаткування й повинності. Характер, розмір і спосіб стягнення податей і виконання повинностей зумовлювалися інкорпораційною політикою і залежали від соціального, правового та економічного становища податних станів регіону. Переважаюча більшість його населення – селянство – сплачувала податки та виконувала повинності, що розділялись на дві основні категорії – феодальні та державні. Головною і найважчою з них, на основі якої здійснювалося комплектування армії рядовим складом, була рекрутська повинність.

В ході проведення перших же рекрутських наборів у Правобережній Україні, російські власті виявили особливості, що вирізняли її серед інших регіонів. Крім того, на кінець XVIII ст., норми регулювання рекрутської повинності виявилися застаріли-

ми навіть для російських історичних земель. Тому виникла потреба у перегляді й зміні окремих положень відповідної нормативної бази, врахування регіональних особливостей, а відтак й відході від звичних для Російської імперії уніфікаційних методів управління.

У перші роки поширення своєї влади на терени Правобережжя, самодержавство намагалось демонструвати лібералізм щодо місцевого населення. Це виявилось й у питанні мобілізаційної діяльності держави та зумовлювалось кількома причинами. По-перше, була необхідність витримати певний час для того, щоб населення приєднаного краю психологічно звикло до того, що живе у зовсім іншій державі, й тим самим створити у його середовищі позитивні враження про Росію. По-друге, потрібен був час для переключення основної маси населення регіону на діяльність в інтересах імперії. По-третє, одночасно з цим російські власті намагалися якщо не нейтралізувати, то принаймні послабити вплив виключно великого прошарку польської шляхти, яка могла втягнути корінне українське населення у масовий спротив імперській політиці. По-четверте, для російського самодержавства важливою була підтримка спокою серед жителів прикордонних територій. По-п'яте, російські власті вимушені були на перших порах адаптувати свої адміністративно-управлінські структури під специфіку Правобережжя, через відмінність станового складу її населення, який дуже відрізнявся від соціальної структури центральних російських губерній. По-шосте, перед російською владою в регіоні постаю надзвичайно складне завдання – змінити традиції формування війська, які існували в Речі Посполитій і про які ще зберігалася пам'ять у місцевому суспільстві [10, с.231]. І останнє, сьоме, виняткове значення мало забезпечення за рахунок Правобережної України постачання розквартированих на її території військ.

Будучи основним засобом комплектування російської армії нижніми чинами, рекрутська повинність у Правобережній Україні з моменту свого запровадження в 1794 р. функціонувала на основі вимог «Генерального установлення» 1766 р. [2, с.997-1015]. Передусім документом визначалися система розкладки рекрутської повинності, правила утримання зібраних рекрутів та організація їх супроводу до місць служби. Задля попередження зловживань при рекрутських наборах установленням були передбачені штрафи та покарання здавачам, прийомщикам і особам, котрі супроводжували рекрутські партії.

«Генеральне установлення» регулювало також і відносини у сфері рекрутської повинності між державою та поміщиками. Однак досвід проведення рекрутських наборів показав численні зловживання поміщиків і засвідчив необхідність більш чіткого регулювання обов'язків дворянства під час їх проведення. З цією метою в жовтні 1798 р. Сенат видав указ, відповідно до якого при кожному рекрутському наборі предводителями дворянства складалися та доставлялися в рекрутські присутствія, що були створені і функціонували при казенних палатах, відомості про осіб, які підлягали рекрутським наборам, і розкладки для збору

коштів на обмундирування та відправку рекрутів [3, с.398-402]. Згідно з указом дільниці в дрібнопомісних маєтностях формувалися за тими ж правилами, що були прийняті для інших станів. «Натуральна поміщицька дача», тобто дільниця могла складатися з декількох маєтків із таким розрахунком, щоб загальна кількість ревільських душ у кожній з них була достатньою для виставлення одного рекрута [3, с.401]. Такий принцип формування дільниць дозволяв не тільки упорядкувати організацію рекрутських наборів, а й забезпечити необхідний контроль за збором складових рекрутських грошей з поміщиків.

Вказані нововведення остаточно утвердилися на рубежі XVIII–XIX ст., а позитивний ефект впорядкування рекрутської повинності багато в чому був досягнутий завдяки змінам у системі місцевого управління в роки правління Катерини II і Павла I [10, с.227]. Відтак, на момент входження Правобережної України до складу Російської імперії і запровадження в ній рекрутської повинності, законодавство у цій сфері було майже остаточно сформоване. До того ж, рекрутчина, як одна з основних державних повинностей, жорстко регламентувалася законодавчими і нормативними актами царського уряду: маніфестами, указами імператора, Сенату та рішеннями Державної Ради (мнінями Государственного Совета). Маніфестами в Російській імперії проголошувалися найбільш важливі події, до яких, власне, і належало проведення рекрутських наборів. Як правило, в маніфестах містилися обґрунтування необхідності поповнення армії новим особовим складом, вказувалися терміни проведення відповідних рекрутських наборів і визначалася чисельність рекрутів, яку передбачалося зібрати у конкретних регіонах країни.

Винятково важливе значення серед нормативних документів належало рішенням Державної Ради, що уособлювала собою вищий законодавчий орган у Російській імперії XIX ст. Саме у цій державній установі формувалася і вдосконалювалася нормативно-правова база рекрутських наборів, обґрунтовувалися тлумачення, мотивація і вносилися зміни в чинні норми для окремих груп податного населення щодо рекрутської повинності, вироблялися вимоги до призову людей на військову службу, проведення рекрутських наборів тощо. Видавалися також укази, що містили норми загального характеру, які вносили незначні зміни в нормативну базу про виконання рекрутської повинності. Ще одна категорія указів визначала або змінювала статус тих чи інших груп податного населення країни, залучаючи чи навпаки звільняючи від рекрутської повинності. Окремими указами врегулювалися невідповідності та правові колізії, що виникали у ході рекрутських наборів через суперечності в законодавстві.

Зважаючи на значну кількість нормативних документів, які при потребі доповнювали законодавчу базу Російської імперії щодо виконання рекрутської повинності та її поширення на окремі категорії населення (євреї, однодворці та громадяни західних губерній), центральні органи влади усвідомлювали необхідність впорядкуван-

ня всієї мобілізаційної системи за єдиним зразком і визначення загальних правил проведення наборів та організації прийому рекрутів. Тому, попри маніфести і укази, що визначали час, регулювали умови, процедуру й квоту кожного рекрутського набору, основними нормативними документами, згідно з якими проводилися рекрутські набори на місцях, були рекрутські статuti.

Восени 1804 р. був виданий іменний указ Олександра I «Про відкриття комісії з виконання рекрутської повинності із додатком примірнього положення щодо створення рекрутських дільниць» [4, с.1221-1233], який фактично слугував одним з перших варіантів рекрутського статutu Російської імперії. Згідно з вимогами зазначеного положення, що набуло чинності по всій території імперії, для зручнішого виконання рекрутської повинності було створено рекрутські п'ятисотенні дільниці. Вони склалися з 500 ревільських душ одного стану на підставі останньої ревільзі. Передбачалося, що вони створювалися і функціонували незмінно від однієї до наступної ревільзі. Рекрутські дільниці формувалися окремо по кожній губернії з урахуванням належності населених пунктів поміщикам та відомствам. У зв'язку з цим дільниці і черги склалися для кожного стану окремо, щоб не змішувати селян одного відомства з іншим. У поміщицьких населених пунктах, які були власністю різних власників, створення однієї дільниці та черги здійснювалося за кількістю душ, які їм належали. Якщо дільниці склалися із сіл одного повіту, вони називалися місцевими. У разі формування дільниць з поселень, котрі знаходилися в різних повітах, їх називали збірними. Запроваджувалася вимога, за якою при формуванні дільниць по можливості не ділили населені пункти.

При складанні черги в казенних і удільних селах, а також у міщанських громадах, в межах однієї дільниці, у перші й найближчі до набору черги відбирали сім'ї із більшою кількістю працівників; в другу чергу заносили сім'ї, які мали менше працівників. Якщо ж у сім'ї був один працівник, то його не повинні були включати до черги ні під яким приводом [4, с.1223]. Нормативно передбачалося, що зміна власників населених пунктів або включення їх до складу інших губерній не повинні були впливати на функціонування рекрутських дільниць і просування рекрутських черг під час виконання завдань наборів.

З метою створення п'ятисотенних дільниць у кожній губернії організовувалися тимчасові комісії під назвою «Комісії з розкладки рекрутської повинності», які діяли на основі зазначених вимог і детальних розпоряджень. Кожна з таких комісій діяла під головуванням військового губернатора у складі віце-губернатора, губерньського предводителя, члена казенної палати, радника удільної експедиції (якщо такі існували), депутата від купецтва, засідателів цивільної та кримінальної палат, а також губерньських прокурора й стряпчого. Дія комісій була одноразова, а створені ними книги рекрутських дільниць мали чинність при всіх рекрутських наборах у період між ревільзями. Для цього на адресу комісій казенна палата направляла спеціальні відомості про кількість душ, які підлягали

рекрутській повинності. З отриманням таких відомостей комісія розділяла списки на дільниці із зазначенням відповідних населених пунктів. Це слугувало підставою для визначення повних місцевих і збірних дільниць, за якими складалися відповідні відомості для виконання рекрутської повинності [4, с.1224].

Після завершення цих робіт, за дорученням губернського предводителя дворянства повітові предводители за участю кількох дворян складали по своїх повітах розписи рекрутських дільниць і черг [4, с.1225]. Рекрутські черги формувалися за правилами. Кожна п'ятисотенна дільниця поділялася з таким розрахунком, щоб кожні 20 душ протягом 25 років поставляли 1 рекрута і щоб черга одного населеного пункту була однаковою з іншим, який мав таку ж кількість мешканців чоловічої статі [4, с.1222]. Відповідно до загального правила про нестачання з дрібнопомісних рекрутів натурою ці черги приписувалися до інших дільниць, які за них поставляли рекрутів і яким вони взамін цього платили складові гроші [4, с.1227].

Агресивна зовнішня політика Росії у перше десятиліття XIX ст. змусила уряд переглянути окремі позиції у системі комплектування армії та флоту. Часті військові кампанії вимагали постійного поповнення рядового складу збройних сил, що й забезпечувалось за рахунок рекрутських наборів. Однак, якщо у мирний час неготовність новобранця до служби в армії не впливала на її боєздатність, то в умовах бойових дій щойно призвані недосвідчені рекрути приносили мало користі своїм підрозділам. Труднощі в адаптації до військового життя у новобранців виникали і в мирний час, оскільки це було пов'язано зі зміною звичного укладу життя, розлукою з рідними, а нерідко навіть зі зміною клімату. Всі ці чинники сприяли незадовільному моральному та фізичному стану рекрутів.

Перераховані обставини не могли не звернути на себе увагу властей. Щоб уникнути таких негативних явищ у процесі адаптації рекрутів, у 1808 р. імперський уряд створив запасні рекрутські депо [5, с.603-632], де новобранці впродовж певного часу (не менше 8 місяців) вивчали ази військової служби й готувалися до подальшого її проходження в лінійних підрозділах армії.

У 1810 р. маніфестом про рекрутський набір [6, с.373-377] були внесені нові зміни і доповнення до існуючої нормативної бази щодо виконання рекрутської повинності. Згідно з його вимогами вік рекрутів визначався у межах від 19 до 37 років [6, с.373]. Тому кожний, хто підлягав повинності, впродовж 18 років залишався у невизначеності щодо своєї майбутньої долі, що мало негативні наслідки у багатьох аспектах їхнього життя.

Для полегшення рекрутської повинності, маніфестом дозволялося громадам міщан, державних та удільних селян ставити за свої сім'ї рекрутів на умовах добровільного найму, людей як зі своїх громад, так і тих, хто приписався до них і прожив у їх складі не менше трьох років [6, с.373].

Задля чіткішої організації виконання повинності цивільним губернаторам, віце-губернаторам і губернським предводителям

дворянства кожної губернії прийом рекрутів приписувалося проводити у повітах згідно зі спеціальним розписом [6, с.375]. Відтак, у Київській, Волинській і Подільській губерніях кожен із чиновників зазначеного рангу контролював набір рекрутів у 3-х, а то й у 5-ти повітових містах.

У Правобережній Україні вищезгадані нормативні акти врегульовували виконання рекрутської повинності державних селян і міщан, які складали незначну частину її населення. Для абсолютної ж більшості мешканців регіону – покріпаченого селянства – внесені зміни в систему рекрутських наборів проіснували аж до відміни кріпосницької системи тільки на папері, оскільки вибір кандидатур у рекрути повністю залежав від волі поміщиків.

Новий рекрутський статут, прийнятий 28 червня 1831 р. [1, с.501-657; 8, с.1-132], вніс деякі зміни та доповнення до порядку комплектування збройних сил. Згідно з його вимогами рядовий склад армії та флоту поповнювався, як і раніше, з числа податних станів, які підлягали рекрутчині. Однак відповідно до ст.12 означеного статуту [8, с.7] перелік цих станів збільшився за рахунок залучення до виконання рекрутської повинності євреїв, громадян і однодворців західних губерній. У додатках № 2 та № 3 до рекрутського статуту вміщені, відповідно, «Статут про рекрутську повинність євреїв» і «Правила про рекрутську повинність однодворців і окремого розряду громадян в Західних губерніях» [7].

В організаційному плані серед нововведень статуту було запровадження замість п'ятисотенних – тисячних рекрутських дільниць [8, с.2] та їх уніфікація з низовою ланкою системи адміністративно-територіального поділу. Поміщицькі маєтки також стали самостійними дільницями, що полегшувало підготовку рекрутських розкладок у кожній дільниці та контроль за виконанням рекрутської повинності [8, с.9].

Таким чином, в основі вдосконаленої системи, що проіснувала до середини 50-х рр. XIX ст., було прагнення вирівняти тягар повинності в економічному відношенні. Однак практика показала, що ведення постійного обліку сімей було ускладнене частими, інколи й самовільними, їх поділами, внаслідок чого фактичний склад сімей не відповідав офіційно зафіксованому при проведенні рекрутських наборів. За таких обставин нерідко траплялися випадки, коли здачі в рекрути підлягав єдиний годувальник у сім'ї.

У 1857 р. вийшов рекрутський статут у новій редакції [9], яка, на відміну від попередньої, замість власне статуту і додатків, мала два розділи. У першому з них прописувалися загальні статті статуту, в яких був відображений прийнятий ще 1838 р. поділ імперії на Західну і Східну смуги для проведення на їх території часткових рекрутських наборів по черзі, через 1 рік [9]. Згідно зі ст. 3 статуту Київська, Волинська і Подільська губернії були віднесені до Західної смуги імперії [9, с. 1-2]. Другий розділ цього статуту присвячений особливим правилам виконання рекрутської повинності в окремих регіонах імперії, згідно з якими в містах і містечках імперії був остаточно запроваджений жеребковий порядок набору рекрутів для окремих категорій населення.

Як і черговий, жеребковий порядок ґрунтувався на обліку робітників у сім'ях. Всі сім'ї розділялися на 3 розряди: до 1-го належали ті, що мали більше 4 робітників («многорабочие»); до 2-го – («тройниковые»), тобто ті, де було 3 робітника; до 3-го – («двойниковые») – сім'ї з двома робітниками і ті з другого розряду, що вже поставили рекрута. Бездомні і безсімейні одинаки приєднувалися до першого розряду, а єдині робітники у сім'ї взагалі звільнялись від набору. До жеребу насамперед залучалися рекрути з першого розряду, потім, в разі необхідності, другого та третього [13, с.531].

У Правобережній Україні жеребковий порядок був застосований щодо рекрутських дільниць міщан, громадян і однодворців. «Правила про порядок рекрутського жеребкування в дільницях громадян і однодворців західних губерній» [9, с.294-320] складалася з 81 статті (с.1103-1183). Це, за нашим переконанням, свідчило про особливу увагу імперських властей до наборів рекрутів з цих категорій населення. Чинність згаданих «правил» не поширювалася на міщан євреїв, які продовжували виконувати повинність згідно з вимогами «Статуту про рекрутську повинність євреїв». Лише ст.1211 нової редакції статуту осілим і «корисним» євреям, які проживали у «стоверстовій смузі», дозволялося виконувати повинність на загальних для всіх станів підставах. Тобто з того часу євреї, що проживали на відстані 100 верст від кордонів Австрії та Пруссії, могли поставляти рекрутів фізично або сплачувати по 300 рублів за рекрута в першій половині терміну набору. При цьому в особи, що замінювала власний призив грошовою виплатою, не мало бути податкової заборгованості [9, с.323-324].

Реформа 1861 р. внесла докорінні зміни в соціальну структуру і соціально-економічний уклад життя Правобережної України. Зокрема, реформа зумовила необхідність оновлення законодавчої бази щодо державних повинностей, в тому числі і рекрутської. Тому до рекрутського статуту 1862 р. увійшла більшість положень попередньої редакції статуту та узаконення, видані після 1857 р. У Статуті була збережена навіть попередня нумерація статей з особливими відмітками навпроти заміненіх або відмінених взагалі. Наприклад, зазнали значних змін статті, що регламентували створення рекрутських дільниць у поміщицьких маєтках, а окремі з них були відмінені [9, с.17]. У рекрутському статуті 1862 р., як і в попередньому, загальним правилам було присвячено 795 статей, а решту 560 – особливим правилам виконання рекрутської повинності. Але правила відбування військової повинності громадянами і однодворцями західних губерній та євреями залишилися незмінними. Отже, рекрутський статут 1862 р. своїм змістом нагадував статут попередньої редакції, однак статті, що стосувалися виконання повинності колишніми кріпаками, набули для абсолютної більшості населення Правобережної України надзвичайно важливого значення. Реформа 1861 р. та новий рекрутський статут докорінно змінили схему організації рекрутських наборів у Правобережжі. Тепер, коли кандидатури рекрутів визначалися не поміщиками, а на підставі статей статуту, відповідальність за поставку рекрутів несли самі

громади. Волосні правління, утворені відповідно до «Положення» від 19 лютого 1861 р., забезпечували виконання рекрутської повинності складанням посімейних призивних і жеребкових списків [14, с.307], затвердженням рішень («приговорів») сільських громад, збором і доставкою до місць прийому рекрутів.

Документи ПЗЗРІ засвідчують, що впродовж 1794-1874 рр. у Правобережній Україні було проведено 70 наборів. Під час 60 з них до війська відправляли громадян усіх станів. Решту – 10 наборів – було проведено в інші роки з окремих категорій населення за різними ознаками: з однодворців і вільнонайманих («вольноопределяющихся»), до них належали і щорічні набори з євреїв, незалежно від того, яка смуга імперії відбувала повинність.

Отже, на підставі аналізу законодавчої і нормативної бази Російської імперії щодо виконання населенням регіону рекрутської повинності ми можемо стверджувати, що рекрутські набори на її території від першого в 1794 р. до останнього на початку 1874 рр. проводилися виключно на російській юридичній базі. Вони одразу відзначились історичними особливостями в плані їхньої організації, оскільки на перших порах були зумовлені обмеженою політикою інкорпорації нових територіальних надбань до імперії. Особливе геополітичне положення Правобережжя подекуди вимагало окремого регулювання норм виконання рекрутської повинності, що враховувалося властями передусім у воєнні роки. Соціальна та етнічна структури населення Південно-Західного краю істотно відрізнялися від центральних російських губерній, що спонукало російський уряд розробити та втілити в життя низку окремих законодавчих актів, залучивши тим самим до виконання рекрутської повинності більшу кількість населення Правобережжя. Військову повинність населення регіону виконувало на основі положень «генерального установлення» 1766 р. та рекрутських статутів 1827, 1831, 1857, 1862 рр., і лише остання редакція рекрутського статуту, що була пов'язана зі скасуванням кріпосного права, мала дієвий вплив на організацію та проведення рекрутських наборів у Правобережній Україні.

Список використаних джерел і літератури:

1. Полное собрание законов Российской империи. Собрание первое (далі – ПСЗРИ-1). – СПб., 1830. – Т. VI. – № 4677.
2. ПСЗРИ-1. – СПб., 1830. – Т. XVII. – № 12748.
3. ПСЗРИ-1. – СПб., 1830. – Т. XXV. – № 18686.
4. ПСЗРИ-1. – СПб., 1830. – Т. XXVIII. – № 21906.
5. ПСЗРИ-1. – СПб., 1830. – Т. XXX. – № 23297.
6. ПСЗРИ-1. – СПб., 1830. – Т. XXXI. – № 24369.
7. Приложения к своду устава рекрутского // Свод законов Российской империи : в 15 т. – Т. IV: Свод уставов о повинностях рекрутской и земских. – СПб. : Типография II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1833. – С. 235-278.
8. Устав рекрутский // Свод законов Российской империи : в 15 т. – Т. IV: Свод уставов о повинностях. – Кн. 1. – СПб., 1833. – 699 с.
9. Уставы рекрутские // Свод законов Российской империи : в 15 т. – Т. IV: Свод уставов о повинностях. – Кн. 1. – СПб., 1857. – 493 с.

10. Бармак М.В. Формування владних інституцій Російської імперії на Правобережній Україні (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) / М.В. Бармак. – Тернопіль : Видавництво Астон, 2007. – 512 с.
11. Бескровный А. Г. Русская армия и флот в XVIII веке / А.Г. Бескровный. – М. : Наука, 1958. – 648 с.; Бескровный А.Г. Русская армия и флот в XIX веке. Военно-экономический потенциал России / А.Г. Бескровный. – М. : Наука, 1973. – 616 с.
12. Бережинський В.Г. Реформування місцевих органів воєнного управління: історичний досвід / В.Г. Бережинський // Бюлетень воєнно-наукової інформації. – К. : Центральний науково-дослідний інститут Збройних Сил України, 2004. – № 1. – С. 57-77; Бережинський В.Г. Історичний досвід створення та функціонування органів військового управління / В.Г. Бережинський // Матеріали семінару «Реформування системи місцевих органів військового управління». – К. : Центральний науково-дослідний інститут Збройних Сил України, 2004. – С. 26-28.
13. Энциклопедический словарь : в 40 т. / [издатели Ф.А. Брокгауз, И.А. Эфрон]. – СПб. : Типография И.А. Эфрона, 1897. – Т. XXVI. – 962 с.
14. Красовський Я.Й. Документи Державного архіву Вінницької області про пореформене селянство Поділля / Я.Й. Красовський // Матеріали XII Подільської історико-краєзнавчої конференції / ред. кол.: Завальнюк О.М. (співголова) та ін. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2007. – Т. 1. – С. 305-310.
15. Лисенко С. Правобережна шляхта (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) / С. Лисенко, Є. Чернецький. – Біла Церква : Вид-во ТОСК, 2002. – 394 с.
16. Мацко Н.С. Імперські військові формування на Правобережній Україні та пов'язані з ними повинності (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) [Електронний ресурс] / Н.С. Мацко. – Режим доступу: www.Vuzlib.com.
17. Петровский-Штерн Й. Евреи в русской армии: 1827-1914 / Йоханан Петровский-Штерн. – М. : Новое литературное обозрение, 2003. – 556 с.
18. Сидорук С.А. Проблема рекрутської повинності мешканців Правобережної України в законодавчих і нормативних актах Повного зібрання законів Російської імперії / С.А. Сидорук // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету : зб. за підсумками звітів. наук. конф. викладачів і аспірантів. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський державний університет, редакційно-видавничий відділ, 2007. – Вип. 6 : в 3-х томах. – Т. 1. – С. 8-10.
19. Слободянюк П.Я. Єврейські общини Правобережної України : [наукове історико-етнологічне видання] / П.Я. Слободянюк. – Хмельницький, 2005. – 409 с.
20. Трофімчук Т.М. Законодавча база виконання рекрутської повинності єврейським населенням Волинської губернії наприкінці XVIII – у 20-х рр. XIX ст. / Т.М. Трофімчук // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. – Серія: Історичні науки. – Луцьк : ВНУ ім. Лесі Українки, 2010. – № 22. – С. 32-37; Трофімчук Т.М. Рекрутська повинність єврейського населення у 1827-1874 рр. (на матеріалах Волинської губернії) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Тетяна Михайлівна Трофімчук. – Луцьк : Б.В., 2012. – 20 с.
21. Філінук А.Г. Рекрутська повинність у Правобережній Україні на межі XVIII–XIX століть / А.Г. Філінук // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету : зб. за підсумками звітів. наук. конф. викладачів і аспірантів. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділь-

- ський державний університет, 2004. – Вип. 3 : в 3-х т. – Т. 1. – С. 17-20; Філінюк А.Г. Вплив церковно-релігійного чинника на особливості виконання рекрутської повинності населенням Поділля / А.Г. Філінюк, С.А. Сидорук // Освіта, наука і культура на Поділлі : збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2008. – Т. 12: Матеріали восьмого круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі. Присвячено 90-річчю Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка». – С. 230-244; Філінюк А.Г. Правобережна Україна наприкінці XVIII – на початку XIX століття: тенденції розвитку і соціальні трансформації : монографія / А.Г. Філінюк. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2010. – 728 с.
22. Щербинин П.П. Историко-правовые аспекты рекрутской повинности: современные подходы к изучению проблемы (90-е гг. XX в. – начало XXI в.) / П. П. Щербинин // Вестник Тамбовского ун-та. Серия: Гуманитарные науки. – 2009. – Вып. 3 (71). – С. 255-258.

С. А. Сидорук

ЭВОЛЮЦИЯ НОРМАТИВНО-ПРАВОВОЙ БАЗЫ РЕКРУТСКОЙ ПОВИННОСТИ В ПРАВОБЕРЕЖНОЙ УКРАИНЕ

С присоединением Правобережной Украины к России, рекрутские наборы в русскую армию приобрели определенные особенности, которые выделяли ее среди других регионов. В первые годы самодержавие пыталось засвидетельствовать либерализм к местному населению, который проявился в вопросе мобилизации в армию.

Рекрутчина, как одна из важнейших государственных повинностей, жестко регламентировалась законодательными и нормативными актами царского правительства: манифестами, указами императора и сената, мнениями Государственного совета, и тому подобно. Анализ законодательной базы Русской империи относительно выполнения населением Правобережной Украины рекрутской повинности, дает основания утверждать, что она сразу отмечалась определенными особенностями организационного, социально-сословного и этнического характера, предопределенными осторожной политикой инкорпорации новых территориальных приобретений империи.

Воинскую повинность населения региона выполняло на основе положений «Генерального учреждения» 1766 г. и трех рекрутских уставов (1831, 1857, 1862 гг.), которые дополняли и расширяли нормативную базу с учетом необходимости регламентации всех аспектов организации и проведения рекрутских наборов в Правобережной Украине.

Ключевые слова: законодательство, указ, манифест, устав, рекрутская повинность, рекрутский набор, армия, Правобережная Украина, Российская империя.

Serhij Sydoruk

EVOLUTION NORMATIVELY LEGAL BASES OF RECRUITS DUTY IN RIGHT-BANK UKRAINE

With tacking of Right-bank Ukraine to Russia, recruit sets to the Russian army purchased certain features which selected it among other regions. In the first years autocracy tried to witness liberalism to the local population which showed up in the question of mobilization to the army.

Recruit obligation, as one of major state duties, was hardly regulated the legislative and normative acts of tsar's government: by the

manifests, decrees of emperor and senate, conclusions of State advice, and others like that.

Analysis of legislative base of the Russian empire in relation to implementation of the population of Right-bank Ukraine of recruit duty, grounds to assert that it was at once marked the certain features of organizational, socialclass and ethnic character, predefined the careful policy of incorporation of new territorial acquisitions to the empire.

Executed conscription of population of region on the basis of positions of «General establishment» in 1766 and three recruit regulations (1831, 1857, 1862) which complemented and extended a normative base taking into account the necessity of regulation of all aspects of organization and leathrough of recruit sets for Right-bank Ukraine.

Key words: *legislation, decree, the manifest, regulation, recruits duty, recruit set, army, Right-bank Ukraine, Russian empire.*

Отримано: 10.09.2014

УДК 94(470+571)«1800/1860»:355

А. Ю. Скрипник

ДІЯЛЬНІСТЬ ГУБЕРНСЬКИХ КВАРТИРНИХ КОМІСІЙ ПО ЗАБЕЗПЕЧЕННЮ РОЗТАШУВАННЯ РЕГУЛЯРНИХ ВІЙСЬК У ПІВДЕННО-ЗАХІДНИХ ГУБЕРНІЯХ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (1800-1860 рр.)

Розглянуто роботу одного з підрозділів губернського управлінського апарату щодо питань розміщення військових частин в населених пунктах краю. Висвітлено основні напрямки і проблематику діяльності, підвалини соціального співіснування та окреслено основні шляхи розв'язання протиріч між місцевими мешканцями та військовими.

Зважаючи на гострий брак приміщень для постою, в губернських і частково в повітових містах під контролем військових і цивільних губернаторів почали свою роботу Квартирні експедиції. Вони склалися з двох осіб за вибором від дворянства терміном на три роки, з квартирмейстерів – по одному на кожну частину міста за вибором міщан терміном на один рік, та поліцмейстера.

Встановлено, що головний тягар був покладений на місцевих мешканців через відсутність зручних приміщень для постою. В населених пунктах краю новоутворені губернські Квартирні експедиції розпочали тотальний облік усіх придатних для цього помешкань. Головним завданням цих установ був рівномірний і об'єктивний розподіл військових квартирників між усіма мешканцями.

Суттєве збільшення військ та неспроможність Квартирних експедицій раціонально їх розміщувати викликали скарги міщан губернських центрів. У 1808 році стала очевидною необхідність створення сталих фахових Квартирних комісій у структурі губернської адміністрації на постійній і професійній основі. Вони склалися з городничого чи поліцмейстера, одного депутата від дворянства, другого від купецтва і міщан. Якщо містечко належало поміщику, то він зазвичай очолював комісію, а в разі існування єврейської громади – був представник від неї.

За весь час своєї діяльності в першій половині XIX ст. роботу Квартирних комісій не варто оцінювати як ефективну, але й ціл-